

ДИНИЙ-ТАСАВВУФИЙ АДАБИЁТ ВА ОЛИМ ШАРАФИДДИНОВ ҚАРАШЛАРИ

М.Атаниязова - катта ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: ўзбек адабиёти, тарих ва талкин, тасаввуф адабиёти, чигатой тили ва адабиёти, Ахмад Яссавий асари, шўро сиёсати, тахлил.

Ключевые слова: узбекская литература, история и интерпретация, суфийская литература, язык и литература Чигатая, произведение Ахмада Яссави, политика советского союза, анализ.

Key words: Uzbek literature, history and interpretation, Sufi literature, Language and literature of Chigatay, work of Ahmad Yassawi, politics of the Soviet Union, analysis.

Биз ушбу мақоламизда Олим Шарафиддиновнинг диний-тасаввуфий адабиёт вакиллари тўғрисидаги қарашларини тахлил этишга ҳаракат қилдик. Шу ўринда олдиндан айтиш керак, Олим Шарафиддинов ҳам бошқа сўз санъати усталари каби масалалар талқинини тадрижий равишда тадқиқ этади. Унинг қарашларида ҳам бадий ижод тадқиқи шўро адабиётшунослигига тараққий этиб боради ва ягона социалистик-коммунистик тузум даврига келибгина қўйилган “ҳақиқатлар” рўёбга чиқади. Бу “қизил чизик”ни ҳисобга олган ҳолда шўро даври адабиёти ва шунинг сингари унинг адабиётшунослигига ҳам муносабат билдириш талаб этилади. Ҳатто, Олим Шарафиддинов-Айнинг ўзи ҳам айрим ҳолатларда шу йўлакдан юришга мажбур бўлади. У “ўзбек халқи бутун совет халқи билан бирга муваффақиятли равишда шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият курганлиги”, “бу оламшумул тарихий вазифани бажариши учун кишилик томонидан тўпланган билим бойликларини танқидий ўрганиш ва эгаллаш зарурлиги”, “уларни эгалламай туриб, тор миллий рамкада қолиш мумкинлиги, социализм маданият қурилишидан орқада қолиши аниқлиги”ни эътироф этади [3:15]. Шунга қарамадан, Олим Шарафиддинов адабий-танқидий қарашлари, тўплаган бой материаллари, амалга оширган кўп сонли қўлёзма ва тошбосма манбалар тадқиқи, тарихий давр ва адабий ҳаёт бўйича йиққан далиллари, ижодкорлар ҳаёти ва кўплаб адабий ёдгорликлар юзасидан олиб борган илмий изланишларининг самарали натижалари унинг йирик адабиётшунос сифатидаги сиймосини кўз ўнгимизда гавдалантиради. Олим тадқиқотлари давомида дастлаб “чигатой улуси”, “чигатой тили”, “чигатой адабиёти” тушунчаларига изоҳ беради. Чунки бу атамалар жадид даври ўзбек адабиётшунослигида бир мунча кенг истеъфода этилади ва турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлади. Бу тушунчалар ҳозирда истеъмоладан чиқиб кетаётган бўлса-да, ўз даври тарихи ва маданияти учун муҳим эди. Унинг фикрича, “Чингиз томонидан ўгли Чигатойга идора этишга топширилган Мовароуннахрни қўшни халқлар, кўпроқ эронликлар “чигатой улуси” деб атайдилар. Мана шу “чигатой улуси”да ишлатилган туб турк халқларининг адабий тилини шу территорияга нисбатан “чигатой тили” деб атаганлар. Ҳатто баъзан мўғуллар истеълосига қадар мавжуд бўлган адабиёт ҳам мўғулларнинг Ўрта Осиёдаги ҳокимияти тугатилгандан сўнг темурийлар даврида вояга етган ва эрон адабиёти билан мусобақа қиларлик даражага кўтарилган адабиёт ҳам шу ном билан аталди. Бу термин эронликлар орқали Европага кўчиб “чигатой тили”, “чигатой адабиёти” таъбирлари тарихий адабиётда умумий бир тусга кириб кетди” [3:16]. Олим Шарафиддинов ҳодиса тарихига назар ташлаб, бу давр адабиётининг тил хусусиятлари кам ўрганилганлигини айтади. Бунда олим ўзбек тасаввуф адабиёти ва миллий тили тараққиётида чигатойчилик ўзига хос ўринга эгаллигини назарда тутди. Олим Шарафиддинов эътиборини тортган ўзбек адабиёти тарихи билан боғлиқ бир жиҳат – бу диний-тасаввуфий адабиёт ҳисобланади. Маълумки, тасаввуф таълимоти нафақат миллий, балки жаҳон илм-фани оламини ўзига қаратган бир оламшумул ҳодиса эди. У пайдо бўлиши, тараққий

этиши, тариқатлар кўлами, мазмун-моҳияти, бадий ифода шакллари билан дунё илм аҳли эътиборини тортади. Айниқса, Шарқ мумтоз адабиёти поэтикаси ихлосмандлари ўзларини тасаввуф маърифатидан айро ҳис эта олмайдилар. Худди шундай Олим Шарафиддинов ҳам ўзбек классик адабиёти мутахассиси сифатида тасаввуф фалсафаси ҳақида тўхталиб ўтмасдан иложи йўқ эди. “У даврда, - дейди олим, адабиёт ва фалсафада Шарқ мусулмон тасаввуф назарияси (сўфизм) катта роль ўйнади. Бизгача сақланиб келган асарлар мана шу сўфизм оқимининг вакиллари томонидан яратилган эдилар” [3:18]. Гап шунда кўринадики, шўро мафкураси дин ва тасаввуф масаласида қатъий инкор позицияда бўлса-да, унинг мумтоз адабиёт орқали ифодаланган рамзий-мажозий тимсол ва талқинлари бу суронли дамларга ҳам бардош бера олди. Шўро танқидчилиги диний-тасаввуфий адабиётнинг рамзий образ ва ифодаларидан ҳатто манфаатлари учун фойдаланди. Масалан, тасаввуф адабиётида талқин этилган риёкор шайхлар ёки дунёдорлар танқиди мисоли “буржуазия”, “капитализм”, “бой ва задогонлар”га қарши кураш сифатида баҳоланди. Бу мумтоз ва тасаввуф адабиёти поэтик оламини ўз моҳиятидан мутлақо узоклаштириб, уни синфий курашлар мотивига айлантирди. Олим Шарафиддиновнинг бу борадаги илмий қарашлари тилда давр руҳини ифодалагани билан синчков кузатувчи унинг дилда ажодлар меросига муҳаббатини ҳис этади. Улуғ алломалар ва улар туркий тилда яратган мумтоз адабиёт намуналарини эътироф этишнинг ўзи бир жасорат эди. Гўё Олим Шарафиддинов бу мумтоз адиб ва асарларни танқидий руҳда бўлса-да қайд этиб, ўзбек ёзма адабиёти қадимдан мавжуд бўлганлигини ва у қачонлардир ҳаққоний баҳосини олишини эслатиб қўяди. Олим Шарафиддинов Навоийшунос сифатида Алишер Навоий берган бу таърифдан хабардор бўлганлиги ҳеч қандай эътироз уйғотмайди. Олим бу тушунча моҳиятини, бу мақомга лойиқ шахснинг ўрнини жуда яхши англайди. Чунки унинг ўзи ҳам ҳаётда маънавий жиҳатдан шундай улуғ силсила билан боғланади. Танқиди адабиётшунос Абдуғафур Расулов Олим Шарафиддинов ҳақида фикр юритиб, у “1903 йилда Саидали эшон оиласида” туғилгани, “унга Саидолим деб исм қўйилгани”, “эшонзодалар фарзандларига таълим-тарбия беришга алоҳида эътибор бергани”, “Саидолим ҳам диний, ҳам дунёвий илм олгани”ни қайд этади [1:14]. Бундан кўринадики, Олим Шарафиддинов насаб жиҳатдан эшонлар сулоласига мансубдир. Олим Шарафиддинов Ахмад Яссавийни “Ўрта Осиё сўфизмининг йирик намоёндаларидан” деб баҳолайди, унинг “Ҳикматлар”и, шоғирди Сулаймон Боқирғонийнинг “Охир замон”, “Боқирғон” китобларида муҳим ўринга эгаллигини айтади. Эътиборли томони шундаки, олим тасаввуф адабиётининг бу намоёндалари ва улар қаламига мансуб асарлар ҳақида ўша вақтда анъанага айланган шўро мафкураси руҳидаги айрим қайдларни билдиради, бироқ шу фикрларда ҳам Ахмад Яссавий улуғ сиймо сифатида намоён бўлади. Яъни, уларга нисбатан қанчалик адолатсиз қарашлар илгари сурилмасин, уларнинг буюкликлари олдида бу адолатсизликлар ожиз бўлиб қолаверади. Олим Шарафиддинов ҳам ўша

даврдда Хожа Ахмад Яссавий ҳақида трафаретга айланган гапларни такрорлайди. Унинг асарлари ва тариқатида “турмушдан қочиш”, “ўлмасдан бурун ўлиш”, “таркидунёчилик”, “халқни эзувчиларга бўйсунтиришга чақириш” мотивлари ифодаланганлиги айtilади. Олим томонидан эътироф этилган “Ахмад Яссавий тасаввуфнинг махсус оқими бошида туриши”, “яссавийлик тариқати”, “Ҳикматлар”нинг унга мансублиги, “яссавия мактаби кенг тарқалганлиги”, шогирди Боқирғоний ёзган китобларда “яссавийлик тарғиб этилганлиги”, “диний ва ахлоқий шеърлари”, “Яссавий ва Боқирғонийларнинг асарларида кўзга ташланган хусусият тилининг соддалиги, ифоданинг равшан ва форма томонидан фольклорга яқин туриши, бу ҳол то сўнгги йилларгача халқ ичига тарқалиши ва ўқилишига сабаб бўлган”лиги ҳақидаги салмоқли ҳулосалари юқоридаги фикрларни ортга чекинтиради. Олим Шарафиддинов бир ўринда “Аҳмуд Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарларининг эски нусхалари (асл нусхалари – таъкид бизники) йўқ, фақат кейинги асрлардаги кўчирмалари бор”, - дейди [3:17]. Албатта, биз олимнинг ўзбек мумтоз ва тасаввуф адабиёти ҳақидаги барча қарашлари ҳолис ва мукамал, деб айтиш фикридан йироқмиз. Масалан, Олим Шарафиддинов бир ўринда “адабиёт дин-сўфийлик натижасида тараққий этолмади” – дейди [3:17]. Ҳақиқат эса бу фикрнинг аксини кўрсатади. Шарқу Ғарбда адабиёт тараққиёти дин ва мистик таълимотлар билан шундай чамбарчас боғланганки, диний таълимотсиз бадий-эстетикани ҳатто тасаввур этиб бўлмайди. Бу ҳақда жаҳоннинг энг йирик адабиётшунос олимлари яқдил фикрдадир. Яъни, бадий хис-туйғу дин ва илоҳиётга эҳтиёж сезади, ундан рухланади. Мисол учун Шарқда Ахмад Яссавий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий, Машраб ва бошқалар асарлари Қуръон ва Ҳадисларнинг бадий ифодаси сифатида қаралади. Шу маънода адабиёт дин-тасаввуф туфайли юксак даражаларга кўтарилди, поэтик жозиба касб этди, мазмунан ҳам, моҳиятан ҳам кенгайди.

Олим Шарафиддинов Ўрта Осиё иқтисодий-маданий ҳаёти мўғуллар истилоси оқибатида оғир аҳволга тушиб қолганлигини қайд этади. Бу даврда ўлкада бадий ижод билан шуғулланишга имкон йўқолди, ижод аҳли ҳам бошқа юртларга кетишга мажбур бўлди, асарларини ўзга муҳит, шароит, ҳатто тилларда яратишга тўғри келди. Адабиётшуноснинг бу қарашлари тарихий ҳақиқатлигини эътироф этган ҳолда “баъзи асарлар диний-таълимий бўлишдан нарига ўта олмади”, – деган фикри анча баҳсталаб эканлигини қайд этиш зарур. Чунки олим зикр этган “Қиссаи Юсуф” (1233 йил, Али), “Қиссасул-анбиё” (1310 йил, Насриддин Рабғузӣ), “Мифтаҳул-адл” (ёзилган йили ва муаллифи номаълум) каби асарлар диний руҳ ва мотивда бўлишдан қатъий назар бевосита ижтимоий-маънавий ҳаёт билан боғлиқ эди. Мисол учун Юсуф

алайҳиссалом қиссаси талқини ниҳоят узоқ тарихий анъана бўлиб, Шарқу Ғарбда шу мавзу ва сюжетда яратилган асарлар туркуми саноксиздир. Улар давр ва муҳит хусусиятларидан келиб чиқиб, ранг-баранг мавзуларни ифодалаганлиги бугунги адабий қарашлардан маълум. Худди шундай “Қиссас ул-анбиё”лар ҳам ислом шарқи адабиётида оламшумул анъана эди. Ҳатто Юсуф қиссаси ҳам ана шу анъана тариқибига қиради. Олим Шарафиддинов “Қиссасул-анбиё” ҳақида, фикримизча, ўз шахсий фикрларини келтиради. У асар “пайғамбарлар, авлиёлар тўғрисида ёзилган қиссалар тўпламидир. Бу қиссалар халқ орасида юрган афсона, эртакларга диний тус бериш йўли билан юзага келтирилган. Аммо ундаги ҳикоялар орасида дунёвий аломатларни, табиат фасллари тасвирлаган парчалар ҳам учрайди”, - дейди [3:18]. Адабиётшунос мулоҳазаларида ушбу асар мазмуни мухтасар изоҳланади. Мазкур қарашлар олимнинг “Қиссаси Рабғузӣ” аслият матни билан чуқур таниш бўлганлигини билдиради. Аслида давр нуқтаи назаридан олиб қаралса, мана шу қайдларнинг ўзи манбашунослик учун катта ютуқ эди. Чунки дин, ислом, тасаввуф ва шу тип асарлар тақдири собиқ шўро мафкураси таъйиқи билан бутунлай йўқолиш арафасида эди. Бироқ олимнинг асар “пайғамбарлар қиссалари” эканлиги, “унда дунёвий аломатлар учраши” ҳақидаги фикрларига қўшилган ҳолда, унда “халқ орасида юрган афсона, эртакларга диний тус берилиши” масаласида иштибоҳлар кўринади. Уламолар ва исломшунослар фикрига кўра ҳам ислом “воқелик дини”, “ҳаракатдаги дин” ҳисобланади. Унинг муқаддас манбалари Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифда зикри келган қиссалар “афсона ва эртаклар”га алоқаси бўлмайди. Бошқача қилиб айтилганда, бу қиссаларга “диний тус” берилмайди, балки ислом таълимотида тўғридан-тўғри ҳаётий воқелик, деб қабул қилинади. Шу қиссалар асосида халқ орасида диний афсона ва эртаклар пайдо бўлган бўлса, бу энди бошқа масаладир. Ушбу қараш ва талқинлардан кўринадики, Олим Шарафиддинов манбашунос-адабиётшунос сифатида ислом ва тасаввуф моҳиятини ниҳоят даражада яхши билган, диний-тасаввуфий руҳдаги асарлар поэтикасини чуқур англаган. Бироқ катта кучга айланган шўро сиёсати мажбурияти остида фикр юритишга маҳкум бўлган. Шунинг учун бугунги давр руҳи, бадий-эстетик тафаккур тарзи Олим Шарафиддинов сингари фидойи шахслар қараш ва талқинларини адолат асосида тадқиқ этиши, ютуқ ва нуқсонларини ҳолис қайд қилиши, ҳаққоний баҳолаши давр танқидчилиги вазифасидир.

Хулоса қилиб айтилганда, XX аср биринчи ярмида янги давр адабиёти сингари адабиётшунослари авлоди ҳам шаклланди. Улар орасида Олим Шарафиддинов сиймоси фахрли ўрин эгаллади. Бу авлод хизматлари туфайли ўзбек адабиётшунослиги давр суронларига қарамасдан мумтоз ва тасаввуф адабиётини тадқиқ этиш борасида муҳим ютуқларни қўлга киритди.

Адабиётлар

1. Расулов А. Шарафли Шарафиддиновлар. -Тошкент: “Маънавият”, 2006. 80-б.
2. Шарафиддинов О. Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди). – Тошкент: Фафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971.
3. Шарафиддинов О. Танланган асарлар (Масъул муҳаррир: Ҳ. И. Ёқубов). – Тошкент: “Фан”, 1978. 304-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу илмий мақолада Олим Шарафиддиновнинг диний-тасаввуфий адабиёт ва унинг айрим намоёндалари ҳақидаги қарашлари таҳлил этилади. Унда Ахмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Рабғузӣ сингари ижодкорлар асарлари тадқиқи билан боғлиқ масалалар очиб берилади. Шу билан бирга бугунги адабиётшунослик муаммоларига эътибор қаратилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется взгляды Олима Шарафиддинова о религиозно-суфийской литературе и некоторых его представителей. В ней раскрываются проблемы связанные с исследованием произведений таких создателей как Ахмад Яссавий, Сулейман Боқирғони, Рабғузи. Вместе с тем, уделяется внимание проблемам сегодняшнего литературоведения.

SUMMARY

This article analyzes the views of Olim Sharafiddinov on religious Sufi literature and some of its representatives. It reveals the problems associated with the study of the works of creators such as Ahmad Yassaviy, Suleyman Bokirgoni, Rabguzi. At the same time, attention is paid to the problems of today's literary criticism.